

Одломак из хронике Мостара

Видимо да је сва наша стара историја тамо покривена, и сви кривимо старе наше што нијесу ништа мислили и нама оставили; а видимо и то да ће потомство наше исто тако нас кривити ако ми сад што не напишемо и не оставимо.

Вук Стеф. Караџић

(писмо Христифору Обреновићу од 25 јануара 1822)

ОПШТЕ ПРИЛИКЕ КОД СРБА

Али-пашина владавина

Време Али-паше Ризванбеговића, херцеговачког везира (1833 — 1851)¹, оставило је у животу Херцеговине много трага, а посебно у животу Мостара. Град који није могао имати ни 12.000 становника², Мостар је тада, већма него икада раније или касније, био средиште једне покрајине из кога је извирала пуна власт, власт која се једно време није обазирала ни на кога. До те власти Али-паши је било тешко доћи, али кад се је ње једанпут дочепаво, он је није остављао деветнаест година.

Из тактичких разлога присталица реформама и противник буне против султана онда кад је скоро сва Босна била ускипела против Цариграда, он као заменик босанско-херцеговачког везира, управља у почетку сва своја настојања у том правцу да се додвори султану и да стече поверење Цариграда. У народу је умео да ствара располо-

¹) Nikola Buconjić: Povijest ustanka u Hercegovini i boji kod Stoca, Mostar 1911; Hamdija Kreševljaković: Husein kapetan Gradašćević, Sarajevo 1931; S. Bašagić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1900; Fra Grga Martić: Zapamćenja, Zagreb 1906; Dr. Fra J. Jelenić: Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevacu, Sarajevo 1913; Dr. M. Prelog: Povijest Bosne u doba osmalijske vlade, Sarajevo; Gustav Thommel: Beschreibung des Vilajet Bosnien, Wien 1867; Fra I. F. Jukić: Omer-paša i bosanski Turci, Bosanski Prijatelj, sv. 3, Zagreb 1861; Carl Patschs: Südosteuropäische Skizzen und Studien, I, Wien 1922; J. Neugebauer: Die Süd-Slaven und deren Länder, Leipzig 1851; Bakulina dela; списи Ј. Памучине и П. Чокорила; А. Гилфердинг: Поџдка по Герцеговинѣ, Босни и Старој Србији, С. Петербург 1859; Тома Ковачевић: Опис Босне и Херцеговине, Београд 1865; Др. Ј. Томановић: Петао Други Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896; Д. Вуксан: Владика Раде и Али-паша Ризванбеговић, Записи 1927. и Споменица Петра Другог Петровића Његоша, Цетиње 1926; Ч. Митриновић: Мехмед Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, Гајрет бр. 20, 1933; Хајрудин Турић: Али-паша Ризванбеговић-Сточевић, Годшњица Николе Чулића 1937; итд.

²) Из Темловог извјештаја Андрашију од 1 јануара 1878 види се да је Мостар 1888 имао 12 хиљада становника.

жење које му је било потребно; знао је у извјесним приликама и хришћане да придобије. Уосталом, зар се они нису борили заједно са муслиманима против Хусеин-капетана Градашчевића? И зар им, као награду после победе код Стоца, није обећао да ће у правима бити изједначени са муслиманима? „Правоме човјеку, било да је муслиман или раја, свеједно, биће увијек мјесто до мене“³⁾ — говорио је он.

Али убрзо он окрену листом. До јуче бескомпромисни поборник реформама, он те исте реформе поче изигравати чим осети власт у рукама. Изузе муслимане од свих пореза и створи од Херцеговине са беговатом неку врсту државе у држави⁴⁾. Убрзо догађаји на црногорској граници, битка на Грахову и погибија Смаил-аге Ченгића — дело Дробњака — почеше уносити у јавно мњење муслимана нерасположење према херцеговачким Србима; поред свега тога заређаше кретања ускока уз границу изазвана притиском режима. Све то скупа ствараће у Мостару тежак и nelaгодан положај за Србе. Уз то Али-паша се већ беше оградио зидом проблематичних људи, додворица и улизица, који су давали тон читавој управи.

Администрација Али-пашина била је понајвише у рукама нерадикала, јагмација и цабаџија. Хришћанин није смео имати својих права ни потреба. И није их смео испољавати. За најмању ситницу, и без оправдана разлога, позиван је на одговорност. Ако је Турчин из личних мотива некога убио, преко тога би се прешло ћутке. „Један влах мање!“ само би се рекло. Из тих дана повест Симата Грујице, која није усамљена, остаје као докуменат који речито говори какве су прилике тада владале у Мостару и на који су се начин животи губили. Симат, наиме, „ћосао“ са ћерком Милана Батинића у махали Церници. Угледају га „турски калаши“ па с њим „на плацу пред џамију у Церници“. Ту скоче цернички Турци па га ухвате и добро испребијају, свежу му руке и доведу га у „афсану“. „Ту затворе Симата и стану му судити пред муселином Рустанбегом“. Хришћани скоче да моле Али-пашу да не погуби Симата. Овај обећа да ће ствар извидети. О Бајраму, на састанку код везира, договоре се Али-пашини људи да погубе Симата. Везир им допушти: „Ајде, Ибро, мушкетај то Влашће, пас му мајку“. Кавазбаша, чим стигне у Мостар, изведе Грујицу на Тепу и, пошто се овај прекрсти и рекне „алалите“, опали први из пушке. „Тако остали катили запуцају у главу и премине, покој му души, у 20-години своје младости“. „Турци говоре да је ћоса са Туркињама“, али је по среди приватни посао — нека куповина — са везировим човеком⁵⁾. . . Ристо Иванишевић износи случај како је везир са Буне наредио да се од 7 ухапшених Срба сељака из Херцеговине један посече. Кавазбаша их све седам сравни са земљом. Узбуђен над том касапницом, ондашњи кадија

³⁾ Сп. Памучиново дело, стр. 503.

Али-пашине речи кад је засео на везирску столицу.

⁴⁾ E. de Sainte-Marie L' Erzegovina, стр. 38.

⁵⁾ Др. Владимир Ђоровић: Из Дневника Прокопије Чокорила, Гласник земаљског музеја, Сарајево 1913, стр. 15—16.

Коркут, познат као добар човек, потужи се Али-паши. На рапорту своме господару кавазбаша је говорио: „Мани, турске ти вјере! Училило ми се да си ми рекао све седам, те их све седам посјекао,”⁴

Сигурности за Србе није било нигде, ни у граду ни у селу. Онде где су они били бројни и јединствени, као у горњој и југоисточној Херцеговини, насилници су зазирали од великих насиља и служили се преваром и домамљивањем. По селима је било у групама дизања са селишта, отимања стоке, прогона и хапшења, али немамо довољно података да верујемо да је „Али-паша одједном 300 хришћанских породица из града истјерао да лутају од немила до недрага, и то због тога што су им куће биле међу турским.”⁵ Хришћани су у Мостару обично становали у својим махалама, где су били груписани, али их је у неким улицама, као у Бранковцу и Церници, било помешаних и са муслиманима.

Један истинити случај, занимљив и необичан, пун фаталистичког схватања пренесеног са Истока: да је судбина на челу сваког човека исписала његов животни ход, обележила му „звезду”, срећну или несрећну за њега и његову најближу околину, вреди да се запише. Утицај таквог веровања био је међу муслиманима у овом крају толико јак, да је на души целог народа оставио трага. И народ је, најпре жртва једног за њега новог гледања са свет, после и сам попримио нешто од тог схватања. „Судбина” човека из времена које нас овде интересује само ће нас потсетити на ту чињеницу. Злогласни Али-пашин кавазбаша Ибрахим-ага Пијурија угледао у Невесињском Пољу, приликом неког похода у горњу Херцеговину, једног сељака како млати глогиње. Била је неродица. Приступио је сељаку и кад је сазнао да глогиње скупља за своју децу, зачас се замислио и свесно му сручио кубурлију у главу. Хвалио се читав дан како је „души мјеста ухватио”: Кад несретни човјек није у стању своме евладу црна хљеба дохранити, боље је да не живи; његовој дјечи свакако ће бити боље послје њега: одахнуће након заласка његове зле звијезде”.⁶

О овом догађају причало се у Мостару са зебњом и давало му се тумачење нимало повољно за сигурност живота. Херцеговачки вемир ником није одговорио, нити се много обазирао на опомене. Увек је налазио изговоре за сваку ствар, митио Цариград, и редовно му слао годишње повелике суме новаца.⁷ Међутим, колико је год Порта у почетку на њега полагала давши му да као једини паша у Турској влада својим родним крајем, и одвојивши му од 36 босанских кади-

⁴) Успомене Ристе Иванишевића, стр. 5.

⁵) Књига за соколско село, Мостар 1936. стр 21.

⁶) Према саопштењу Лазара Милишевића и Јефтана Милишића. За овај догађај и данас знају старији људи из Невесиња.

⁷) E. de Sainte-Marie, стр. 39.

дука 12¹⁰, толико је сада од њега зазирала и била незадовољна његовим ударањем у страну.

Немајући начика да се брани, раја је сада почела да тужи везира султану. У једној таквој тужби каже се да је доласком Алипашиним у Херцеговину настао за рају „дрни петак”. Харач је подигнут од 15 на 21 пијастер и сада га плаћају не само они који су обавезни, него и деца, и старци, и умрли. Уопште порез плаћају само хришћани, јер се власт боји опозиције муслимана. Сам везир, кад је време послу, тера рају са коњима и воловима да код њега ради без икакве плате и накнаде. Трећину прихода раја је дужна давати. Везир држи велику послугу и живи царски, као да није у сиромашној Херцеговини. Преко лета зају муслимани од села до села, распашу се, почну убирати порезе и тражити „јамчевину” за људе који им нису лојални и сигурни; провођење јамчевине проводи се на тај начин што један одговара за другога. За сваки и најмањи непослух удара се глоба; глобу не плаћа појединац него читаво селс. Због оваквих намета, глобљења и прогона многа су села исцрпљена и потпуно осиромашила. У граду Мостару везир је поотимао хришћанима много земљишта, винограда, кућа и башта, и ретко је када коме бацио за то неку мрвицу, а и то због тога да би се могло казати да је то купио. Преко лета Срби сељаци бежали су у брда и ту се склањали са стоком, јер су се бојали да не буду узети у кириције. Овакве власт је хватала, често и убијала и њихове главе, као страшила, стављала по бедемима и зидинама.¹¹ У оваквим тужбама султану од стране раје било је несумњиво доста истине.

Грађанске слободе и намети

Живот Срба у самом Мостару био је у ово време, као ретко када, ограничен у слободи. Присилна скромност, повученост и бојажљивост пред окрутним и свирепим управљачима огледала се чак и у изгледу улица у којима су Срби становали, у величини кућа и архитектури цркава. Тип мале ситне потлеушице, скромне, готово укопане и од страха прилепљене за земљу, увијене у сумор и утонуле у затишје, са којим ретким прозорчићем окренутим на сокак, настао је за време турске владавине. У забаченим мостарским махалама и данас се осећају трагови те прошлости. Са црквама је такође било исто. Изузимајући нову мостарску цркву, која симболично претставља снагу мостарских Срба из седамдесетих и осамдесетих година прошлога века, скоро све друге у целој Херцеговини изгледале су неугледне и бојажљиве. Стара мостарска црква, све до 1873 г.

¹⁰) Свим одвајањем ишло се за тим: 1) да се умањи власт босанског везира и ослаби утицај босанског беговата, и 2) да се сасвим одвоји Србија од Црне Горе прикључивањем херцеговачком пашалуку Бијелог Поља, Пљевља, Пријепоља, Чајничка и Фоче. Ami Boué: Die Europäische Türkei, Wien 1839 (Paris 1840).

¹¹) Каб. акт. од 30 марта 1841 (Херцеговачки Фрањевци султану Абдул Мециду).

главна православна богомоља у овоме месту, као претоварена лађа, до половине уроњена у земљу, одвећ скромна и од зла времена посивела, речито је говорила о положају својих верника. Један запис из овог времена каже, како Срби у четири кадилука — мостарском, коњичком, дувањском и љубушком — имају само једну малену црквицу у Мостару „која је дугачка 15 1/4 а широка 9 1/4 аршина и ње је пола у земљи”.¹² Стога је добро запажено да су овдје Турци у великим прозорима, вратима и погодностима савремене архитектуре гледали знак неке гордости и независности домаћина. У Дражин Дољу (код Требиња), на пример, овако је изгледала једна црквица: малена камена собица, без крста и без иједне богослужне књиге; преграда од простих дасака замјењује олтар и иконостас. Није ту по среди толико ни сиромаштво колико бојазан да се црквене ствари не би обесветиле и уништиле.¹³

Власт је правила крупно питање од тога, да ли ће једна црквица бити пола метра шира или дужа, а питање постављања звона на црквама није се до седамдесетих година смело ни поменути. Тек 1861 аустријски конзул у Мостару одлучује се да у конзуларну капелу постави једно звоно и зазвони приликом мисе, упркос разним опоменама и претњама. Своје претпостављене савремене архитектуре као о великом догађају и успеху.¹⁴ Да ли је раније или касније зазвонило звоно на старој православној цркви у Мостару, не бисмо могли сигурно рећи; према усменим обавештењима,¹⁵ то је било седамдесетих година: дошао је претставник власти пред цркву и он први потеглао за конопац. То је код хришћана изазвало велику радост. А кад је велика православна црква у Мостару отворена и освештана (30 октобра 1873), звонила су звона, и по аустријском брзојавном извјештају у коме се то нарочито истиче, види се да је то био у граду догађај од великог значаја.¹⁶ Колико је узбуне једно црквено звоно могло дигнути у ово време, може се закључити по читавој афери створеној 1871 у Градишци. У том месту, на православној цркви, било је звоно већ постављено, али власт није допуштала да се звони, јер су се муслимани били узбунили. Сам мутесариф дао је тој афери овакво објашњење: У селима и деловима града где су сами хришћани не треба се устезати од звоњења; међутим у местима где су хришћани измешани са муслиманима, мора се водити рачуна о верској осетљивости ових последњих; шта се постигло ако дође до немира и нерасположења једних према другима?¹⁷

И у погледу осталих прађанских слобода, као и у правцу манифестовања националне свести, није се ишло даље од звона у Градишци. О тзв. јавном мњењу овога времена, које су углавном ства-

¹²) Арх. Срп. прав. општ. у Мостару.

¹³) Гиљфердинг, стр. 17.

¹⁴) Мартирт Лудолфу од 19 септембра 1816.

¹⁵) Јефтан Милишић.

¹⁶) Реља Андрашију од 13 октобра 1873.

¹⁷) Конзул. агент Соретићу од 28 маја 1871, и Соретић Бојсту од 3 јуна 1871.

рали бегови и аге, „херцеговачки султан“ водио је рачуна и није желео да му се супротставља. Али као даровит демагог, он је понекад, бар спољашном формом и речју, давао изрза својим тобожњим слободњачким и праведњачким тежњама. У суштини безобзиран и склон да за постигнуће свога циља и утољење своје безграничне амбиције употреби сва могућа средства, он је једно говорио, друго мислио, а треће спроводио. Кад се у прса грувао и падао у реторику, показујући се савестан и праведан, тада је био најопаснији. Кад је говорио: „Ја 'оћу да је свакоме јемин рз, образ, мал, евлад; бићете са мном, ако Бог да, сербез и ра'ат,“¹⁸⁾ он је припремао расположење за неке нове потхвате. За остварење својих „реформаторских“ снова у привреди, — о којима говори и фра Петар Батуча у својим делима: *Hercegovina za devetnajest godinah vezirovanja Halj-rašina u Martirij nella missione francescana osservante in Hercegovina* — а који су у ствари увек ишли на штету раје, он је ударио нови намет на вилајет било у новцу или физичкој снази. Поред тога уведени систем потказивања, плански скована уцењивања оних који су нешто имали, били су пратиоци тога времена. Свет навикнут на стегу и давање, одкидао је од уста и одазивао се новим наметима. „По-дај харач!“ одзвањало је градом и селом.¹⁹⁾ Свако се морао повиновати наредбама властодржаца и њихових пореских егзекутора. Једно прилично мирно разматрање из тог времена најбоље нам показује какво је владало мишљење у редовима хришћана о купљењу харача. Није било харачлијама нимало стало до тога да се код раје уврежи осећање да је порез државна потреба, да се он правично удара на сваког држављанина, и да ће се поштено и паметно утрошити за потребе државе. „Влада колико узимље да узимље од својих поданика, о томе има радити брижљиво да положници буду увјерени како она с вирностју, штедињом и размотреностју улаже примљени намет. О овом ако таког повировања не буде имати влада, владаком народу тешко и криво ће се учинити да би најмањег нешто имо влади дати. Ово је нешто наравно, свим људима да они жале и међу својим властитим рукама ако јим нешто пропане; а ова жалба много већма расте ако њихово имање непристојан пут најде по туђим рукама: онда бо људи не само добро злоуправљање жале, него и поврх тога мисле на увридливу немирност, коју држе учињену њима и њиховим добрим.“²⁰⁾

¹⁸⁾ Прокопiй Чокорило: Лѣтопис Герцеговинг 1831—1857, стр 506, Собрание Сочинений А. Гильфердинга, С. Петербург, 1873.

¹⁹⁾ У својим успоменама (стр. 2) Ристо Иванишевић прича како су тражили харач и на њега, иако му је било 6 година, и једно дете Петра Бурлице. Отац Ристин и Бурлица изиђу са децом пред Рустан-бега, Али-пашина сина, да моле за дјецу опрост од харача. Рустан-бег „извалио се на јастук, крупан човјек, у дугастом ћурку“, овако им је рекао: „Види колике су им главе, велики власи!“ — те зовну неког слугу те му рече: „Хајде, нека нам плате харач и удрите им по двадесет штапа“ — оцу и Бурлици.

²⁰⁾ Petar Bakula: Politika za svakog čovika, Split, 1869, стр. 52.

Властодршци су тада говорили да су „веома добри“ с рајом и да у свом великодушном поступку „одступају од закона“.²¹ вера им заповеда да буду друкчији према „отпадницима“. А иза свега тога, као какав насмејани злодух, појавила би се Али-пашина глава да тобоже смирује и тегобе олакша једном речитошћу која је, за чудо, имала у себи истодобно и душевности и цинизма: „Скоро ће, даће Бог, настати Ђурђев-дан... морашће трава — жара, отелиће се крава, објањиће се овца — гара, а окозиће се коза — бара; ето вам четири амбара. Орите, љубазни моји, копајте, па ће бити доста жита. Пасите и гојите стоку, и биће много млијека, сира и масла; свега ће Бог дати изобилно: можете дати цару цареву, мени моје, свакоме своје, па да још и вама довољно остане. Почешће идите у цркву, оним калуђерима, исповиједајте се, молите се Богу и записујте у манастиру вашу парусију и сарандар за свагдашњи спомен и све ће бити лијепо.“²²

Утеривање пореза вршено је овде по систему закупа. То је стари византиски систем, по коме се наплаћивање пореза препушта закупницима. У ову радњу била се увукла корупција: људи блиски властодршцима обично су добивали закупнину пореза и намета. Они су често искоришћавали наклоност и заштиту власти и постајали страх и трепет за народ. Тако за време Исмаил-паше у Мостару закупници намета на вино и маст били су претседник миџлиса и кавазбаша, два блиска пашина човека.²³ Закупник Никола Грабовач из Београда је годинама да плати дужну своту за сабрани порез у Херцеговини; власт га је стално опомињала, па чак и кажњавала затвором, али је он успевао да митом одлаже исплату све дотле, док новац није изгубио у некој трговини.²⁴

Право жалбе опет на превисоки порез и намет било је везано са провођењем рефорама, против којих су били сви чланови мостарског меџлиса, изузимајући хришћане (уколико они нису били закуп-

²¹) Сп. Памучиново дело, стр. 520 у Гилџф. 36.

²²) Памучиново сп. дело стр. 520. — У занимљивој књизи Erft. v. Niefert: *Bosnisches* (2 Bd., Wien 1879) имају два писма која лепо илуструју Али-пашу и његово време; једно је писао владика црногорски Петар Други Енглезу Ђ. Гарднеру (J. Gardner Wilkinson), кад је овај посредовао између Црне Горе и Турске, а друго пишу херцеговачки ускоци самом Али-паши. У првом писму владика каже за херцеговачког везира: „То је прождљиви вук који се пред вама показао у кожи овце“. Па даље: „Миллиони хришћана кукају без престанка због нечовјечног утњетавања, али их нико не чује. Да ли то култури и човјечанској љубави 19 вијека чини част?“ (С. 88—89). У другом писму, добро срачунао, ускоци у очи кажу везиру како његове слуге злоупотребљавају његову доброту. „Кад би био праведан колико си добар, нигдје нам не би било боље. Доброта и праведност спојене заједно чине народ срећним; али једно без другог невриједи ни паре...“ Даље му пребацују што се пашиница меша у његове послове. „Али куку и јао нама кад се ти, пашо, даш за нос вући од Јована Анђелопоља и владике Јосифа који је нашем народу још од раније доста зла нанео и још сада наноси“ (стр. 300—301). Одговорност за аутентичност писама препуштамо аутору књиге.

²³) Вулетић мин. сп. посл. од 22 нов. 1851.

²⁴) Дубравчић мин. сп. посл. од 2 фебр. 1857 (бечки држ. архив).

ници пореза), који су у најмању руку морали бити пасивни или најчешће потписати оно са чиме се нису слагали. Из једног извјештаја из 1851 види се да је 400 сељака хришћана, православних и католика, из кадилука мостарског и столачког дошло у Мостар да се тужи паши на велике намете. У дворишту конака примио их је Исмаил-паша. При повратку, сељаци су на улици нападнути и разјурени. Призор је био необичан: у јурњави су летели гуњци, капе, многи су били искундачени, а многи рањени и затворени. Као иницијатори овог недела спомињу се Хасан-бег Ресулбеговић и коџобаша Никола Грабовац. У меџлису је паша замерао бискупу Баришићу што се умешао у ову ствар, која је била добила изглед једне узбуне од стране раје.²⁵ А приликом истраге притвореника власт је исказима „криваца“ давала такав садржај као да се радило не о некој жалби раје против несношљивих намета, него о завери против режима.²⁶

На установи меџлиса нећемо се много задржавати. Поред најчешће спомињаног општинског меџлиса (општинско веће), у коме је било поред претсједника још пет чланова, а од тих 1 или, ређе, 2 хришћанина, постојали су и ови: административни (поред мутесарифа, кадије, муфтије и ближих доглавника мутесарифових, ту су седели владика и бискуп), цивилни (нека врста цивилног суда, са претсједником кадијом, тројицом муслимана и двојицом хришћана) и трговачки (врста трговачког суда); овај посљедњи постојао је само на папиру.²⁷ Функција тих меџлиса у ствари била је ништавна: ствари су гекле онако како су хтели пашини доглавници; њихови чланови хришћани ако нису хтели аминovati, морали су се повлачити. У старим хартијама спомиње се случај Кјамил-паше, који је општински меџлис бирао сам, не договарајући се ни с ким; у том меџлису главну реч је водио Ариф еф. Кајтаз, верски фанатик и неприступачан раји.²⁸ С друге стране, уколико је један меџлис хтео нешто и да уради није могао: они који су га водили нису то умели. У 1857 г. оваква је његова слика: „Мостарски меџлис састоји се од једног кадије и пет или шест овдашњих Турака лишених сваког знања и непријатеља сваке новине и напретка, — и ето таквим људима поверено је 16 кадилука. И кад се нађе неки способнији паша, како ће он удовољити општем очекивању кад је окружен таквим саветодавцима и кад му у свему помажу само два проста писара.“²⁹

Односи према режиму

Оне формалне изразе верности према режиму нису могли, разуме се, ни Срби избећи. До њих су властодршци држали много. Грчки митрополити опет старали су се, колико су могли, да своју паству „притисну на руду“, јер су и они колико-толико били одговорни за држање Срба. У Дневнику Прокопија Чокорила спомиње се дочек

²⁵) Вулетић мин. сп. посл. од 12 новембра 1851.

²⁶) Вулетић мин. сп. посл. од 11 децембра 1851.

²⁷) E. de Sainte-Marie, стр. 74—77.

²⁸) Баришић мостарском конзулу од 12 априла 1853 (Бечки држ. архив)

²⁹) Дубравчић интервјуу са јуриси у од 8 јула 1857.

новог паше приликом посете митрополиту. "На 1856. септемврија 4.— ту се каже — дође Исак-паша, мутесариф ерцеговачки и посети господина владику Григорија. И дочекају га ђецџа неколика и отпјевају му: „Благодаримо, господару, на вашему посјешченију”. Сједе. Ове су му ријечи пјевали: „Спаси, Христе Боже, Авдул Мецида цара нашега и помилуј преосвјашчењејшаго митрополита Григорију и титоре и приложнике свјатаго и православне христијане сохрани на многа љета. Амин”³⁰⁾

Кад је Дервиш-паша, 1859, у административном мецлису, у коме су били епископ и бискуп, излагао један пројект о деломичном узимању хришћана у војску, високи хришћански свештеници трудили су се да у тим разговорима заузму такво држање да не озловоје пашу, али да и хришћане тако једноставно не увуку у ту обавезу. Сву тежину тога питања они су бацили на то, што хришћани плаћају војнарину, јер су знали да ће власт на све лакше пристати неголи на опрост тога пореза.³¹⁾ Неколико дана после тога они су нарочито отишли паши и изјавили му, да је раја спремна ићи у турску војску „кад опасност отаџбине то затражи.”³²⁾ Међутим две године доцније, кад је то питање поново покренуто, хришћани су се бранили да не могу у ист. време сносити све пореске терете, плаћати војнарину, бити без оружја и служити војску; они на то пристају 1) ако се ослободе војнарине и 2) ако буду са муслиманима изједначени тј. ако и муслимани буду радили послове које они раде.”³³⁾

Напред је речено у каквим су односима били митрополити према властима. Да су хтели, митрополити су несумњиво могли много више учинити код власти за своју паству. Па иако је ова знала праве стање ствари, ипак се у невољи обраћала за интервенцију митрополитима. Тако војвода Новица Церовић из Дробњака обраћа се митрополиту Григорију да се заузме за Окицу Вуковића, који лежи у мостарској тамници; „није никаквим рђавим путем одијо”, страдао је „бранећи сиротињу и бијући рђаве људе.”³⁴⁾ Док је митрополит размишљао како ће извесни функционери, цивилни или војни, тумачити његово заузимање за некога, дотле је судбина тога човека била решена, макар на најгори начин, или предата „ветру неизвесности”.

Мора се признати да неправда и насиља нису вршена свагда у истој мери. Зависило је од прилика спољних и унутрашњих, али и од људи којима је власт била поверена. Високи чиновници и војници из Стамбола, Варне и Једрена који су овде долазили у много случајева једва су се могли споразумевати са својом околином, у којој су ретки појединци знали турски. Затим, они који су били присташе рефорама, изигравани су, посао им је разним сплеткама и подметањима отежа-

³⁰⁾ Из Дневника Прокопија Чокорила (у редакцији В. Ђоровића), Гл. зем. муз., Сарајево 1913, стр. 24.

³¹⁾ Дубравчић Шауенштајну од 17 јануара 1859.

³²⁾ Исти истома (Бечки држ. архив).

³³⁾ Мартирт Ротенлевену од 8 марта 1861.

³⁴⁾ Арх. Срп. општ. од 5 септембра 1857.

ван, тако да некада и поред најбоље воље нису били у стању остварити оно што су желели.

Међу високим турским функционерима у Мостару, средином прошлога века, било их је изванредно занимљивих. Тек онда кад се приближимо тим личностима које су биле носиоци власти и политичког и друштвеног поретка, можемо разумети целокупно стање какво је тада владало у Мостару. Ево неколико ситних, малих али карактеристичних скица тих људи. Мушир Исмаил-паша војник је од каријере; неподмитљив је, али без великог образовања и нарочитих способности; околина на њега много утиче. — Дервиш-паша заслужује титулу „паше“: он је прави Османлија, иначе као војник и чиновник енергичан; мрзи Црногорце изнад свега и све што га потсећа на њих, зрело је за вешала; својим војницима прашта најкрволочнија зверства ако се ради о Црногорцима. — Шефки-беј је ништица у сваком погледу: ништа не ради и само смишља како ће се одржати на положају. То је прави дервиш. Свакодневно скупљају се код њега хоце и дервиши са којима он читаве сати проводи. — Мутесариф Васиф-паша човек је осредњих способности које је употребио добро, у интенцијама Порте, приликом онемогућавања разних комисија у Херцеговини.³⁵⁾

Држављански ранг који је припадао у Мостару хришћанима, па према томе и Србима, у овом времену био је никакав; хришћанин, као што је напред казано, још није пуноправни сведок на суду. И савим миран посматрач општег правног поретка, судских расправа, одлука и пресуда снебивао би се у тој „мешавини противречја и неправде, оплакивао би у овим синовима Адамовим згажено људско достојанство.”³⁶⁾ Потакнута савременим појавама у свету — кључањем народносних идеја и буђењем националне свести — и опоменута немирима у суседству и у својој држави, Турска је понекад хтела, макар и привидно, да задовољи хришћане и да се пред Европом покаже савременом и напредном. Старији људи у Мостару спомињали су хучни долазак Ахмет Цвдет-паше, који је донио нови „канун” обећавши и хришћанима право сведочења и сталност кметова на агинској земљи. Кад је „канун” био објављен, у почетку се нешто до њега држало, али је убрзо све постало по старом. Опет судари, опет размирице, опет велики неспоразуми, који су се обично свршавали на штету хришћана.

Али свакако што ближе крају шездесетих година, Срби узимају маха. Оно што се раније могло само помишљати, сада макар и делимично, и у размацима, бива могуће. Отварањем руског конзулата у Мостару (1858) они „стичу крила”, јер знају да ће им сада бити друкчије. Та и раније отворени аустријски конзулат — они су то осећали — није им био од штете; сада мора бити боље, много боље.

³⁵⁾ Мартирт Рехбергу од 10 фебруара 1861.

³⁶⁾ Un cenno semplice sui gravami causa principale dell' insurrezione delle popolazioni cristiane in Ercegovina, Mostar 1875, p. 22 (fra Paško Buconjić).

У априлу 1865 турске власти ухватише ускока Петка Ковачевића,³⁷⁾ који је са својом четом дуже време чинио препаде у горњој Херцеговини и подржавао устаничко расположење Срба. Петко је доведен у Мостар, гдје је против њега проведена истрага. Истрага је квалификована као криминална, а Петко као разбојник и плачкаш.³⁸⁾ Међутим, извршење пресуде вешањем на Великој Тепи Срби Мостарци су дочекали са очигледним ставом против власти. На сахрану се искупио силни свет, а трговци су били позатварали радње. „Донесоше носила, дјеца обучена у црквене кошуље са чирацима и рипидама. Неки заптија одреза сабљом коноп, народ тијело дочека на руке, па га метну на носила и покрије носила златним покривачем. Архимандрит Памучина и остало свјештенство пратили су га, а дјеца су пјевала Свјати Боже.”³⁹⁾

Привредна снага и организација

Друштвени живот мостарских Срба средином прошлог века био је скучен и ограничен. Подређено и неправно стање хришћана искључивали су готово сваку могућност друштвеног замаха. Данас је сасвим разумљиво зашто су се они повлачили у страну и стварали у брду, на литицама града, своје махале Бјелушине и Бранковац, читава засебна градска насеља. Ту су они били ван директног домашаја власти и подалеко од очију повлаштених грађана; у томе уздигнутоме заглашћу они су били на домаку своје цркве и школе и у близини руског конзулата, који се сматрао заштитником и бедемом православлја.

Али упркос тешким друштвеним приликама, скоро сва трговина и добар део заната био је у српским рукама. Главне магазе и дућани у Кујунцилуку, који је све до окупације (1878) био главна трговачка улица у Мостару, саградили су или покуповали Срби. Окретни, домишљати, већином досељеници из горње Херцеговине и Попова Поља, натерани животном невољом да оставе своја родна огњишта, они су умели свагда да изналазе врело зараде. И умели су уклањати запреке свом привредном напретку. Привредно оснажени и сређени, они ће доцније, кад им устреба, ту своју снагу ставити у службу националних и просветних задатака. Као трговци они су имали веза с Босном, Дубровником и Трстом, одакле су највише набављали колонијалну робу; занатлије — њебације и табације — имали су неку врсту задруге за заједничку продају робе, коју су гонили на ваљевски дернек у Србију, па чак и на пијацу у Букурешт.⁴⁰⁾ Тако су Срби привредници, трговци и занатлије, били језгро тадашњег мостарског привредног и трговачког живота. Под видом разних сталешких састанака и приредаба они су се налазили понекад на окупу. Они су имали своје пирове: њебације св. Саву (27/14 јануара), терзије Успеније Бого-

³⁷⁾ Васић Ротенлевену од 19 октобра 1865.

³⁸⁾ Васић Мендорфу од 4 јула 1865.

³⁹⁾ Иваншевић, стр. 9.

⁴⁰⁾ Лука Грђић-Бјелокосић: Мостар некад и сад, Београд 1901, стр.

родичино (15/28 августа), трговци Три Јерарха (30 јануара / 12 фебруара), екмеције Тодорову суботу (покретни празник, у марту или фебруару), папуције и уопште они који се шилом баве, св. Шпиридо-на (25/12 децембра), дунђери св. Тому (19/6 октобра), механције св. Василија Острошког (12 мај/29 април). На тим пировима људи су из чаршије разговарали о својим и народним невољама, претресали сталешка и верска и бистрили локална и општа политичка и национална питања. Један од ређих познавалаца тадашњих прилика пок. Јефтан Милишић причао нам је да је турска власт допуштала без приговора такве састанке. Иако иначе подозрева према сваком кретању и међусобном додиру Срба, она је у тим обредима одавања поште разним светитељима — заштитницима и приношењу жртве у облику помоћи сиротињи и дарова хапсеницима, гледала најпре привредно устаљивање једног елемента способног да буде „добра крава музара за царску хазну”. Разуме се, све је то било тихо и без хуке, јер „џафирин” није смео ни помишљати на неко истицање ако је водио рачуна о себи. У старијим записницима српске православне општине види се колико су мостарски Срби имали смисла за опстанак и изграђивање заједнице: ниједан сталешки пир није прошао без новчаних прилога за потребе црквено-школске општине и помагање сиротиње. Најзад по разним завештањима и поклонима у некретнинама и готову новцу за школу и цркву може се закључити колико је код њих било „задужбинског духа” и колико им је било стало до народне будућности

(Свршиће се)

Јован РАДУЛОВИЋ